

**ПРОБЛЕМА СПІЛЬНОГО МИНУЛОГО СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
У КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЙ МІЖ ПРОВІДНИМИ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ
ВЧЕНИМИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х РОКІВ**

У сучасних умовах, коли знову мусується нова стара формула неминучості союзу трьох східнослов'янських народів, варто відтворити дослідження, як саме провідні європейські та українські учені напередодні Другої світової війни уявляли собі проблеми історії слов'янських народів та їхніх спільних чи відмінних шляхів розвитку у минулому і можливості існування і постання такої спільності у майбутньому.

У першій половині 1930-х років відомі науковці низки європейських країн, зокрема чеські, польські, українські і німецькі, активно обговорювали питання про можливість спільної історії слов'янських народів¹. Автор статті піддає порівняльному аналізу у цій статті бачення на проблему спільного минулого слов'янських народів чотирьох провідних європейських вчених, які творили в першій третині двадцятого століття. Всі ці четверо вчених, народившись і відійшовши приблизно в той самий час, демонстрували, відповідно до хронологічного виміру біографії, вибудови наукової кар'єри тощо, спільне “місце – перебування у часі – просторі” (скористаємося цим висловом Карла Маннгейма)², і демонстрували діаметрально протилежні погляди стосовно однієї генерації в одній країні.

Дискусію 1930-х років започаткував професор Карлового університету в Празі, відомий дослідник історії слов'янських народів (чеського, польського, російського та українського), інтереси якого простягались від дослідження постаті Михайла Грушевського до авторської синтези візантійської культури, – Ярослав Бідло (1868–1937). Вчений вважав, що єдина історія слов'янських країн є неможливою, оскільки Європа ще за часів раннього середньовіччя розділилася на два культурні світи: романо-германський і греко-слов'янський. До останнього належать не всі слов'янські народи, а лише православні. Неправославні – чехи, словаки, поляки, словени, кроати – представляють у своїй сукупності західноєвропейський,

¹ Див.: *VII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres*, Warszawa 1933, vol. 1–2; *Contributions a l'histoire de l'Ukraine au VII Congres international des sciences historiques*, Varsovie 1933; Leopold 1933.

² Див.: Karl Mannheim, “*The Problem of Generation*”, *Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1952, p. 302–304.

або романо-германський, культурний світ³. Таким чином, Бідло відкидає можливість спільної історії слов'ян, оскільки римська (західна) і візантійська (східна) культури розділили слов'ян політично і культурно, вже не кажучи про пізніші поділи турецької, австрійської і російської імперій. Вирішуючи проблему єдиної історії Східної Європи зі штадпункту культурного розвитку, Бідло стверджував, що поняття Східна Європа включає в себе Візантійську імперію з Балканським півостровом, а пізніше й Росією, а також усім, що підпадало під їхній візантійсько-слов'янський вплив⁴.

На думку дослідника середньовічної історії Польщі, міжнародних стосунків Польщі з Францією, Росією та Пруссією, постатей Адама Міцкевича і князя Адама Чарторийського, відомого методолога та теоретика історії, професора Варшавського університету Марселя Гандельсмана (1882–1945), поняття Східна Європа змінювалося в міру розширення впливів римської культури. Чим далі на Схід вона поширювалася, тим більше звужувався ареал “європейського сходу”⁵. Наприклад, до впровадження християнської культури богемці і поляки належали до Сходу, після – до Західної Європи. Сфера візантійських впливів упродовж століть постійно зменшувалась. За Гандельсманом, історія слов'янських народів як загальна є можливою, і вона, відповідно до його періодизації, проходить чотири етапи, що водночас є етапами розвитку Східної Європи:

1-й етап. До кінця 11 ст. – період постання слов'янських народів та їхніх держав, хоча у Східній Європі були й іноплеменні народи;

2-й етап. З 11 до 18 ст. – період побудови, розквіту і занепаду більшості слов'янських держав;

3-й етап. З 18 ст. до Першої світової війни. Це період існування російської, пруської і австрійської монархій, що об'єднували під своєю егідою більшість слов'янських народів;

4-й етап. З часу Першої світової війни і світової революції розпочинається новий період, який позначається досягненням незалежності багатьма слов'янськими країнами. Початок визвольної боротьби сягає своїм корінням ще у 18 ст.⁶

³ I. Bidlo, *Ce qu'est l'histoire de l'orient europeen, quelle en est l'importance et queelles furent ses etapes*, Bulletin d'information des sciences historiques en Europa orientale, Paris 1934, vol. 6, cahier 1–2, p. 17–18.

⁴ *Ibid.*, p. 21.

⁵ M. Handelsman, *Les etudes d'histoire polonaise et les tendances actuelles de la pensee historique en Pologne*, Revue de synthese historique. A 1925, t. 39, p. 65–93.

⁶ M. Handelsman, *Quelques remarques sur la definition de l'histoire de l'Europe orientale?*, Bulletin d'information des sciences historiques en Europa orientale, Paris 1934, vol. 6, cahier 3–4, p. 9–11.

Опонент професора Гандельсмана, професор Берлінського університету Отто Гетш (1876–1946), відомий дослідник історії Росії, Польщі, східноєвропейських країн та США, біограф російської імператриці Катерини II, вважав, що поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи. Хоча російська історія зазнала візантійських впливів, проте якби Росія століттями не здійснювала у своєму внутрішньому розвитку колонізаційне просування, що супроводжувалося розширенням і зміцненням держави, вона змогла б перейти ті ж самі процеси, що були основою розвитку Західної Європи – реформацію, просвітництво тощо⁷. Брак державно-політичної культури значно відчутніше завадив Росії стати на цей шлях, аніж вплив візантійської церкви. Це і є, на думку Гетша, основна відмінність в історичному розвитку Росії і Європи.

Що ж стосується Європи, то найважливішим чинником її культурного розвитку в середньовіччі і за нових часів було поступове просування західної культури, як культури цементуючої і більш розвинутої, у географічному просторі, який означається поняттям Європа. З початку 6 ст. цей чинник стає визначальним у поділі Європи на Західну і Східну. Східну Європу в цьому контексті Гетш розуміє, як оформлену єдність країн, що перебували або перебувають під впливом культури північних земель, або західної культури⁸. Цей вплив поширюється на більшість слов'янських, у тому числі й східнослов'янських народів. Звичайно, окремі східні народи не одночасно і не з однаковою силою втягувалися в орбіту культурних впливів Заходу. Та все ж Східна Європа з цього погляду (йдеться не про територіальну і мовно-етнічну сутність, а про рівень цивілізації), все одно являла собою спільність, хоча й мішану і строкату. Тому, на думку професора Гетша, спільна історія слов'янства як об'єкт наукових досліджень неможлива. Натомість, постає необхідність дослідження історії Східної Європи під впливом культури північних земель як наднаціональної культурно-історичної і культурно-географічної європейської єдності під назвою “Східна Європа”⁹.

У дискусії брав участь також український вчений, відомий дослідник історії України, зокрема Галичини, Холмщини та Підляшшя, німецьких впливів на соціально-економічне та суспільно-політичне життя середньовічних Київської та Галицько-Володимирської Русей, тоді професор

⁷ O. Hoetzsch, *Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäischen Geschichte*, *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, Band. 8 (1933) 91.

⁸ *Ibid.*, S. 91–92.

⁹ *Ibid.*

Варшавського університету Мирон Кордуба (1876–1947). Він стверджував, що Велике князівство Московське було наступником монгольського світу і Візантії. Натомість українські і білоруські землі, що потрапили під вплив литовсько-польських культурних кіл, раніше перебували від впливом Західної Європи і переживали, бодай і в ослабленій формі, всі західноєвропейські цивілізаційні процеси. “Великі князі Литовські, – пише Кордуба, – починають вважати себе спадкоємцями давніх київських князів і перебирають уже свідомо місію збирачів руських земель”¹⁰.

Саме Кордуба започаткував у 1930-ті роки дискусію між галицькими і східноукраїнськими вченими емігрантами з приводу походження Русі й формування української нації. До цього спричинила невелика стаття Кордуби під назвою “Найважливіший момент в історії України”, що вийшла у Львові в 1930 році. Автор статті стверджував, що “природна еволюція” східнослов’янських племен на території майбутньої Київської держави могла привести до перетворення їх у “окремі народності”, але на перешкоді стало створення руської держави. Ще більшою мірою завадило “розвою в напрямі етнічного відокремлення” поширення християнства з його “централістичною організацією”. “Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація в повному значенні цього слова, так, скажім, культурна сфера”¹¹.

Кордуба вважає, що й після смерті великого князя Ярослава Мудрого церковна організація і літературна мова продовжують виступати в ролі “об’єднуючих чинників”, проте десь від середини 12 ст. ситуація змінюється. На той час виникають “нові політичні осередки на двох протилежних кінцях Великої Русі”: один – у Галичі, а інший – у Володимирі над Клязьмою. Наслідком такого “політичного дуалізму на Русі” став цілковитий занепад Києва, “об’єднуючого цілу Русь центру”¹². “Галицький осередок” двічі прагнув об’єднати навколо себе ту “цілу територію, заселену цією етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю”, та цим спробам у першому випадку стала на заваді смерть князя Романа, а в другому – монгольське нашествя.

Після нападу монголів відбулися кардинальні зміни в різних сферах життєдіяльності колишньої Київської Русі. Населення впадає в анархію і відмовляється підпорядковуватись княжій владі, воліючи платити данину

¹⁰ М. Кордуба, *Найважливіший момент в історії України*, ЛНВ, ч. 6 (1930) 543.

¹¹ *Ibid.*, с. 540.

¹² *Ibid.*, с. 540–541.

ординцям. Київське і Переяславське князівства зникають на довгі часи взагалі, а Чернігівське – підупадає. Галицько-Волинська держава починаючи з 1340 року стає об'єктом зазіхань сусідів. Лише наприкінці 14 ст. всі білоруські та українські землі, за винятком захоплених Польщею галицьких земель, опинилися у межах Литовської держави.

Литовська мирна окупація, переконаний Кордуба, якраз і є “найважливішим моментом в історії України”. Вчений наголошує: “Коли б Литва за Гедиміна і Ольгерда не захопила південно-західної Русі, це би зробила на кількадесят літ пізніше Московщина”, яка теж почала політику збирання земель, але тоді б не було “трьох руських народностей, тільки одна”¹³. Як зазначає Кордуба, після заволодіння нашими землями “Литва починає слов’янштитися, рушитися”. Цьому сприяє набагато вищий рівень культури захоплених земель порівняно з культурою тодішньої Литовської держави. Урядовою мовою стає “літературна мова, котра до церковнослов’янського підложжя набрала прикмет” живих українсько-білоруських “говорів”. Між населенням колись єдиної держави виникає кордон і проявляється відчуженість. “По обох боках кордону, – пише Кордуба, – витворюються окремі світогляди, окремі психіки, все це призводить до того, що давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні частини”¹⁴. Та ще тоді і навіть згодом, за часів Богдана Хмельницького, “населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість”¹⁵. Вона ґрунтується на укладі політичних відносин, спільності історичної минувшини та традицій, релігійно-церковних справ і культурних впливів¹⁶. Київська ж Русь, на думку Кордуби, “не була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською, так само як держава Піпіна Малого і Карла Великого не була ані французькою, ані німецькою – тільки франконською”¹⁷.

У цілому Кордуба високо оцінює роль Литовської держави в історії України і вважає її, слідом за Грушевським, спадкоємницею Галицько-Волинської держави, і державою Руською. Такою її вважали і давні українці, які в ній проживали. Більше того, Кордуба наголошує, що Україна увійшла тоді в коло західноєвропейських культурних впливів, які, будучи

¹³ М. Кордуба, *Найважливіший момент в історії України*, с. 545.

¹⁴ *Ibid.*, с. 544.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*, с. 545.

¹⁷ М. Кордуба, *Початки української нації (У відповідь Українському історико-філологічному товариству)*, Діло, ч. 286 (1930) 2.

накладеними на існуючу основу в психічній структурі українців, спричинили до створення національного типу, подібного до західних.

Підсумовуючи наш огляд, можна зробити висновок, що основна увага істориків Східної Європи у питаннях вироблення її схеми і періодизації зосереджувалась на таких моментах: культурні впливи романо-германського світу на народи Східної Європи, протистояння Схід – Захід, де під Сходом розумілися Росія і ті країни, що зазнали її домінуючого впливу, а під Заходом – ті країни, що зазнали впливу культури північних земель. У першій половині 1930-х років провідними європейськими дослідниками історії Східної Європи були викладені чотири основних точки зору на історію слов'янських країн: чеська (професор Бідло), польська (професор Гандельсман), німецька (професор Гетш) та українська (професор Кордуба).

Ярослав Бідло та Отто Гетш, висуваючи дещо схожі аргументи, вважали, що спільна історія слов'янських країн є неможливою. Чеський вчений обстоював думку про її неможливість беручи до увагу релігійно-ідеологічні аргументи і вплив Візантії, яка розколола слов'янський світ. Його німецький колега стверджував про неможливість спільної історії слов'янських народів, акцентуючи увагу головним чином на перманентному просуненню на слов'янські території впливів культури північних земель, яка втягувала у свою орбіту все більше слов'янських і східнослов'янських країн, і розколювала слов'янський світ на країни, що підпали під цей вплив і такі, що ще залишались поза ним.

Інші точки зору були представлені польським вченим Марселем Гандельсманом та українським науковцем Мироном Кордубою. Польський вчений вважав спільну історію слов'янських країн можливою і навіть виділяв чотири етапи, які спільно проходили слов'янські країни: постання єдності, її розквіту і занепаду, перебування під впливом трьох монархій, здобуття незалежності. Український науковець розглядав цю єдність у контексті історії Київської Русі, Галицько-Волинської та Литовської держав і висував думку, що в часи Київської Русі була “руська єдність”, а в період існування двох останніх державних об'єднань Україна та Білорусь міцно увійшли в орбіту західноєвропейських культурних впливів, що унеможливила єдність, зокрема, з Росією.

З іншої боку, якщо Ярослав Бідло і Мирон Кордуба розглядали проблему спільної історії слов'янських країн у контексті впливів, Отто Гетш і Марсель Гандельсман, застосовуючи географічний принцип, перенесли її розгляд у географічний контекст постання, еволюції, концепцій та періодизації феномену “Східна Європа”.